
ČESKÁ DIALEKTOLOGIE JUBILUJÍCÍ

MARTINA IREINOVÁ – MARTA ŠIMEČKOVÁ

Rok 2021 je pro českou dialektologii výjimečný, připadá na něj totiž řada význačných výročí spojených s předními představiteli této jazykovědné disciplíny, popř. s jejími počátky, kdy ještě nebyla vědou *sui generis*. Připomeňme si některé z těchto významných osobností, které přispěly k našemu poznání a bez nichž by nevznikla díla dodnes užívaná nejen při bádání v oblasti územního rozrůznění českého jazyka.

JAN BLAHOSLAV (1523–1571) A JEHO „GRAMATIKA“

Letos uplynulo 450 let od úmrtí Jana Blahoslava, kněze a později biskupa Jednoty bratrské, který se zapsal zásadním způsobem do dějin kulturní češtiny a gramatografické produkce, též do dějin hudby a literatury. Tento přerovský rodák působil mj. jako učitel na bratrských školách v Prostějově a Mladé Boleslavi, kde si mohl všimnout rozdílu v mluvě obyvatel různých regionů. Své poznatky, obohacené o informace zprostředkované spolubratřími, zhodnotil v jazykovědném díle, jež dokončil těsně před svou smrtí.

Grammatica česká, složená z 362 listů, se dochovala v jediném opisu pořízeném kolem roku 1670 třemi anonymními písaři. Rukopis je uložen v Moravské zemské knihovně, badatelům je k dispozici i v digitalizované podobě na stránkách Vokabuláře webového a ve formě kritické edice, která byla roku 1991 vydána péčí editorů M. Čejky, D. Šlosara a J. Nechutové (rovněž tato edice je k dispozici online). Gramatika vznikala během překladu Nového zákona, který Blahoslav pořizoval z řečtiny. Tato translace byla vydána v roce 1564 a 1568, poté se stala – v revidované podobě – součástí Kralické bible. Blahoslavovou ideou biblického jazyka byla jeho exkluzivní

podoba, záměrně vzdálená běžně mluvenému jazyku mj. využitím různých estetizujících prvků, mnohdy archaických, jindy uměle vytvořených. Blahoslav svou translací a poučkami obsaženými v gramatice na několik staletí ovlivnil českou překladatelskou praxi, nepřímo též jazyk tzv. vyšší literatury vůbec, jež v biblickém jazyku spatřovala jazykový vzor. Součástí druhé části gramatiky, *Přidání některých věcí k Grammatice české příhodných*, je kapitola „De dialectis“. Latinský výraz *dialectus* nebyl v šestnáctém století ekvivalentní k současným termínům *dialekt/nářečí*; dříve se takto označovala skupina slovanských jazyků téže větve, popř. konkrétní slovanský jazyk (např. *Bohemica dialectus* „český jazyk“). Blahoslav v této části osvětluje mj. postavení češtiny mezi slovanskými jazyky, posléze přechází k výčtu česko-moravských rozdílů, zvláště lexikálních (např. čes. *hlemejžd'* × mor. *slimák*, *jilm* × *břest*, *teď* × *toť/toťka/toťky/totejky*). Na odlišnosti v mluvě Moravy a Čech upozorňuje i na jiných místech gramatiky, kde si všímá i rozdílů v rovině hláskosloví a tvarosloví. Přestože Blahoslav pocházel z Přerova, více si cenil mluvy středních a severovýchodních Čech.

Informace, jež lze z gramatiky čerpat, jsou nesmírně cenné, a to zvláště pro diachronní dialektologii, u nás zatím soustavně nerozvíjenou.

FRANTIŠEK BARTOŠ (1837–1906), ZAKLADATEL MORAVSKÉ DIALEKTOLOGIE

Ve vzpomínání na významné představitele české dialektologie se přesuneme do druhé poloviny devatenáctého století, kdy se do popředí zájmů české vlastenecky smýšlející inteligence dostal venkovský lid a vše s ním spojené. To se odrazilo nejen na dobové tvorbě literární, hudební nebo výtvarné, ale i na tehdejších jazykovědných zájmech. Zářným příkladem je F. Bartoš, jenž byl nejen významným moravským jazykovědcem a etnografem, ale i organizátorem vědeckého a národního života na Moravě. Profesně se věnoval pedagogické činnosti; vyučoval ve Strážnici, Olomouci, Těšíně, poté téměř třicet let v Brně. Tato působiště pro něj byla příležitostí k rozvíjení bohaté sběratelské činnosti – zajímal se nejen o místní nářečí, ale i o „plody ducha národního: písně, říkadla, zvyky a obyčeje, pověry“ (1886, s. III).

Jeho zásadním jazykovědným dílem je dvoudílná *Dialektologie moravská*; první díl je zasvěcen nářečím východomoravským a slezským (1886), ve druhém je popsán areál středomoravský a česko-moravský (1895). Oproti starším pracím jde vůbec poprvé o systematický popis zmíněných dialektů; jsou v něm komplexně zachyceny jevy z jednotlivých jazykových rovin, součástí je též slovník (abecední, věcný) a ukázka tzv. šviháčtiny. Následoval *Dialektický slovník moravský* (1906), v němž byla prezentována slovní zásoba zejména osmdesátých let devatenáctého století. Oproti starším, regionálním slovníkům v něm byly zachyceny všechny slovní druhy, dokonce i do té doby méně probádané (předložky, spojky, citoslovce), značná pozornost je věnována i slovům z dětské řeči (*sed'kať* „sedět“, *smějenkat se* „smát se“, *bóšat* „spát“, *čaňaný/činaný*, též *čančí/činčí* „pěkný“). Stejně jako u staršího díla bylo i zde cílem zachytit přirozený jazyk užívaný zvláště starší generací při každodenní komunikaci, a to ve své celistvosti, nikoliv pouhé diferenční jevy. Slovník vyniká rozsáhlostí, detailností popisu (včetně lexikální polysémie a případů homonymie) a množstvím autentických nářečních dokladů.

Informace obsažené v Bartošově dialektologickém díle jsou vysoce ceněny a dodnes využívány např. při komparaci s mladším nářečním materiálem nebo při hledání etymologických souvislostí se slovy dnes již vyšlými z úzu. Jsou rovněž jedním ze zdrojů pro vznikající *Slovník nářečí českého jazyka*, současný úkol české dialektologie. Bartošův odkaz je tak i po 115 letech, která uplynula od jeho úmrtí, živý.

PAVEL JANČÁK (1926–2008) A ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS

Pavel Jančák, který by letos oslavil 95 let, studoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy u takových lingvistických legend, jakými byli např. V. Vážný, V. Šmilauer, F. Jílek Oberpfalcer, a protože ho zajímala zejména zvuková stránka jazyka, zapsal se do semináře B. Hály. Již jako student se stal v roce 1948 asistentem J. Voráče v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český, od roku 1952 zde působil jako interní pracovník, a později se stal dokonce vedoucím jmenovaného oddělení.

Od počátku se zapojil do vytváření nářečních map na základě materiálu získaného pomocí rozsáhlých korespondenčních anket. Podílel se na *Českém jazykovém atlase* (dále ČJA) od jeho vzniku až po završení celého díla – významné bylo jeho zapojení do vytváření koncepce a výzkumného programu celého díla, byl součástí týmu, který připravoval dotazník, účastnil se terénních výzkumů, spolu s Janem Balharem vedl autorský kolektiv prvních dvou svazků ČJA a další čtyři svazky recenzoval. Pavel Jančák považoval ČJA za zásadní počín české dialektologie a vážil si toho, že na něm mohl pracovat od začátku až do zdárného konce. O tom ostatně svědčí jeho slova v rozhovoru, jenž je součástí publikace *Rozhovory s českými lingvisty* (s. 143–144): „například už ten čtvrtý svazek, morfologický, ten by měl být přístupný každému lingvistovi, takže bychom například snad už nemuseli být svědky toho, že by někdo chtěl ‚reformovat‘ spisovný jazyk jen na základě subjektivních pocitů a neuvážených soudů. Bylo by si přát, abychom si zvykli užívat *Atlasu* při každodenní běžné práci s jazykem, tak jako jsme zvyklí sahat po tradičních příručkách, jako jsou slovníky a mluvnice.“

Byl rovněž zapojen do prací na *Evropském jazykovém atlasu* (pro druhý svazek zpracoval mapu evropských nářečních výrazů pro rampouch), zabýval se mluvou v pohraničních oblastech a ve městech a byl autorem řady studií.

JAN BALHAR (1931) – DIALEKTOLOG, UČITEL, MILÝ A DOBRÝ ČLOVĚK

Letos oslavil devadesáté narozeniny Jan Balhar, přední znalec slezských nářečí a dlouholetý vedoucí dialektologického oddělení v Brně. Vystudoval český jazyk v kombinaci s polštinou na brněnské filozofické fakultě. Již na počátku studií, konkrétně v roce 1952, se pod vedením Adolfa Kellnera zúčastnil svého prvního nářečního výzkumu. Nezkušené oko studentovo tehdy považovalo aplikované explorátorské metody za málo vědecké, a jak sám vzpomíná v knize *Rozhovory s českými lingvisty II* (s. 16), pozbyl tehdy úctu k dialektologii a rozhodl se jí dále nevěnovat. To se však změnilo úspěšnou obhajobou diplomové práce o nářečí opavského typu, pokračova-

lo to v srpnu 1956 nástupem do dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český tehdejší Československé akademie věd a vědeckou aspiranturou, jejímž výsledkem byla *Skladba lašských nářečí*, knižně vydaná v roce 1974.

V té době byl již ukončen výzkum pro *Český jazykový atlas* ve venkovských lokalitách a dokončoval se výzkum ve městech. Jan Balhar – podobně jako výše připomenutý Pavel Jančák – stál u zrodu atlasu od jeho počátků až po završení celého šestisvazkového díla (1992–2011), které by nevzniklo bez úsilí a vědeckého nadšení explorátorů, autorů map a komentářů a bez neuvěřitelné trpělivosti a ochoty všech respondentů. Jan Balhar byl vedoucím autorského kolektivu všech šesti svazků a autorem 322 map a komentářů. V roce 2011 mu byla udělena čestná oborová medaile J. Dobrovského „Za zásluhy o rozvoj společenských věd“, zejména pak za stěžejní dílo české lingvistiky – *Český jazykový atlas*.

Z bohaté publikační činnosti J. Balhara připomeňme jeho autorský a redakční podíl na kolektivní publikaci *České nářeční texty* (1976), v níž jsou soustředěny přepisy vybraných zvukových nahrávek spontánních nářečních projevů, které byly zachyceny při terénních výzkumech pro ČJA.

Po ukončení prací na ČJA začalo dialektologické oddělení zpracovávat anoikonymický materiál shromážděný na území Moravy a české části Slezska. V roce 2014 byla zpřístupněna první hesla elektronického *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, na nichž autorsky participoval i J. Balhar. Ten měl velkou zásluhu také na rozhojňování Archivu lidového jazyka; nářeční materiály tohoto Archivu slouží jako základ pro zpracování hesel ve *Slovníku nářečí českého jazyka*. V celonárodním nářečním slovníku vidí J. Balhar další stěžejní úkol české dialektologie a na zahájení prací se také aktivně podílel, účastnil se prvních diskuzí o koncepci slovníku, je autorem téměř dvou stovek hesel a posledních šest let se věnuje recenznímu čtení hesel.

ZÁVĚREM

Píše se rok 2021 a v souvislosti s výše uvedeným, zvláště s vydáním Českého jazykového atlasu, by se mohlo zdát, že jsou dialektologické práce dovršeny, ale opak je pravdou – česká dialektologie má před sebou stále

řadu úkolů. Jedním z nich je soustavná práce na prvním celouzemním nářečním slovníku, jenž by nemohl vzniknout bez opory ve starších popisech nářečí a regionálních slovnících. Nová bádání tak mohou být rozvíjena jen díky kvalitně odvedené práci našich předchůdců, z nichž někteří byli připomenuti v tomto příspěvku.

Jednou z osobností, jež nás, současné dialektology, nepřestává překvapovat odbornými vědomostmi a životním nadhledem, je i náš milý kolega dr. Jan Balhar. Z celého srdce mu přejeme k letošnímu jubileu vše nejlepší.

LITERATURA

BARTOŠ, František

1886 *Dialektologie moravská. První díl. Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské* (Brno: Matice moravská)

GOLÁŘOVÁ, Hana – WACLAWIČOVÁ, Martina

2009 „Rozhovor s PhDr. Janem Balharem, CSc.“; in Jan Chromý, Eva Lehečková (eds.), *Rozhovory s českými lingvisty II* (Praha: Filip Tomáš – Akropolis), s. 12–34

WACLAWIČOVÁ, Martina

2007 „PhDr. Pavel Jančák, CSc.“; in Jan Chromý, Eva Lehečková (eds.), *Rozhovory s českými lingvisty I* (Praha–Podlesí: Nakladatelství Dauphin), s. 110–147